

Həsənova Səkinə Mirəziz¹
MƏTN ÜZƏRİNDƏ İŞİN APARILMASI METODLARI

XXI əsrin ən böyük yeniliyindən biri təhsil sahəsində əldə olunan uğurlar, yeni təlim texnologiyalarından istifadə olmuşdur. Təhsilin inkişafı hər bir cəmiyyətin, dövlətin böyük nailiyyətidir. Bu əsrin əvvəllərində yeni təlim texnologiyasına keçid etməklə, təhsil sektorunun genişlənməsi və çiçəklənməsi yolunda bir addım idi. Yeni orta məktəb dərslərləri kurikulum sistemi əsasında qurulmuşdur. X-XI sinif ana dili dərslərləri də bu nöqtəyə nəzərdən xüsusi seçilir. Bu dərslərdə verilən mətnlər istər məzmun, istərsə də forma baxımından fərqlənirlər. Mətnlərdə dinləyib-anlama və danışma, oxu və yazı kimi nitq bacarıqlarının inkişafına xüsusi yer verilir. Dərslərlər müxtəlif bölmələrdən təşkil olunmuşdur, burada hər bölmənin tərkibində müxtəlif mətn nümunələri verilir. Bu mətn nümunələrinin məzmunu bölmənin tərkibində başlıq ilə üst-üstə düşür. Hər bölmədə müxtəlif qrammatik qaydalar, bu qaydalara uyğun tapşırıq və suallar yer alır. Ana dili dərslərində şagirdlərin qarşısına müxtəlif suallar çıxır. Bu suallar ixtisarındə ən çox mətnin üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. “Mətn üzərində iş aparmaq üçün prosedural və kontekstual xarakterli müxtəlif tapşırıqlar, çalışmaları seçilmişdir. Şagirdlərə layihələr üzərində işləmək üçün müxtəlif istiqamətlər verilmiş, yaradıcı işləmələrinə şərait yaradılmışdır. Müstəqil tədqimatlar, müxtəlif mövzuda mətnqurumalar, yaradıcı layihələr seçilərək şagird tərəkürünün formalaşması üçün zəmin hazırlanır”. (3, s. 6). İstər ana dili dərslərində, istərsə də digər fənlərin tədrisində şagirdlərdə yaradıcı tərəkürün inkişaf etdirilməsi çox vacib məsələlərdəndir.

Mətn üzərində işlər müxtəlif istiqamətdə aparılır. X sinif ana dili dərslərinin ilk səhifələrində mətn üzərində iş aparmaq üçün şagirdlərə bir sxem verilmişdir. Bu sxemdə dərslərin tərkibində verilən mətnlər üzərində necə sistemli iş görülməsi haqqında məlumat əks olunur. “Mətn üzərində iş dörd üsulla aparılır:

1. Tədqimədlmə forması;
2. Lügət tərkibi;
3. Strukturu;
4. Sintaksisi” (4, s. 8)

Tədqimədlmə forması bir neçə üsulla həyata keçirilir. Əsasən, mətnlər vasitəli və vasitəsiz nitq, obrazlar, nəql edən təsviri, nəql edən məlumatı, müsahibə və şərh üsulu ilə tədqim edilir. Mətnlər dərslər boyu keçirilən zaman bunu şagirdlər asanlıqla ayırd edə bilərlər. Mətnlərin üzərində iş apararkən, şagirdlərə ən çox öyrədilən mövzulardan biri, Azərbaycan dilinin lügət tərkibinin tam mənimsənilməsidir. Hər təsadüfi deyil ki, lügət tərkibinin öyrədilməsi də sırf Azərbaycan dilinin üslubla bağlıdır. Bu onunla əlaqədar ki, sözlərin mənası üslubdan asılı olaraq dəyişə bilər. Buna görə də, mətn üzərində iş apararkən, lügət tərkibinin mənimsəmə üsulu beş istiqamətdə aparılır:

1. “Sözlərin elmi üslubda funksiyası;
2. Sözlərin bədii üslubda funksiyası;
3. Sözlərin məişət üslubda funksiyası;
4. Sözlərin publisistik üslubda funksiyası;
5. Sözlərin rəsmi- işgüzar üslubda funksiyası”. (4, s. 8).

Dərslərdə mətnin lügət tərkibi ilə bağlı tapşırıqlar üstünlük təşkil edir. Bu tapşırıqlar əsasında şagirdlərin lügət ehtiyatı artır, söz bazası genişlənir. Tapşırıqlar vasitəsi ilə şagirdlərdən sözlərin leksik mənasının, həqiqi və məcazi mənanın və s. tapılması istənilə bilər. Məsələn X sinif ana dili dərslərində “Hər şey su ilə başladı” adlı publisistik bir mətn nümunəsi verilmişdir. Qadın cəmiyyətdəki rolu haqqında mətn nümunəsidir. Bu mətnin tapşırıqlar bölməsində şagirdlərin fərdi işləmə və araşdırıcı bacarığının inkişaf etdirilməsi eyni zamanda lügət ehtiyatının artırılmasına yönəlik tapşırıqlar verilmişdir.

1. “Pedaqogika, pedaqoji, pedaqoq sözlərinin leksik mənalarnı və vurğularını müəyyənləşdirin.
 2. Yol sözünün mətdəki mənasının həqiqi və məcazi olduğunu deyin, həmin sözü müxtəlif mənalarda işlədin. Yol sözünü cümlədə elə işlədin ki, dəfə sözü ilə əvəzlənə bilsin. Bu dəfə həmin söz hansı funksiyanı yerinə yetirəcək?” (4, s.28). Bununla yanaşı müəllim müxtəlif metodlardan (debat, auksion, müzakirə və s) istifadə edərək, sözlərin lügəvi mənası, daha çox hansı üslubda işlədilməsi haqqında şagirdlərin fikirlərini ala və sonra doğru fikirləri birləşdirib müəyyən nəticə əldə edə bilər.

Mətn üzərində iş apararkən, mətnin strukturuna nəzər salmaq vacibdir. Struktur dedikdə, mətnin forması, onu təşkil edən cümlələr və bu cümlələrin bir- birinə necə birləşməsi nəzərdə tutulur. Mətnin strukturuna aiddir: “giriş hissə, əsas hissə, nəticə hissə, mətnin ideyası, mətnin mövzusu, mətnə daxil olan abzaslar.” (4, s. 8)

X sinif ana dili dərslərində şagirdlərə belə bir tapşırıq verilmişdir: “Mətnin giriş, əsas və nəticə hissələrini müəyyənləşdirib, hər hissəni 1-2 cümlə ilə ifadə edin.” (4, s. 29)

Mətnin ideyası mətnin mövzusu ilə sıx bağlıdır. Mətnin ideyası dedikdə, oxuduğumuz mətdən əldə etdiyimiz nəticə, müəllifin demək istədiyi əsas fikir nəzərdə tutulur. Dərslərdə verilən mətnlərin ideyası bəzi hallarda yazıçılardan, sənətkarlardan götürülən müxtəlif sitatlar və ya epigraflarla açıla bilər. Mətnin strukturuna daxil olan daha bir hissə mətnin abzaslarıdır. Abzas mətn daxilində yeni fikirlər zamanı verilir. Abzas mətn daxilində iki və daha artıq cümlələrin məntiqi və semantik cəhətdən formalaşması hesabına yaranır.

Mətn üzərində iş apararkən, şagirdlərin əsas fikir verməli olduqları mövzulardan bir də mətnin sintaksisidir. Mətnin sintaksisinə daxildir:

- 1) “Müxtəlif cümlə konstruksiyalarından istifadə;
- 2) Durğu işarələrindən istifadə;

3) Ədəbi normalar və onların tələblərinə əməl edilməsi”. (4, s. 8).

Mətnin tərkibində müxtəlif cümlə konstruksiyasından istifadə oluna bilər. Bura sadə cümlələrin və mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növləri aid edilir. Mətnin sintaksisinə daxil olan digər mövzu durğu işarələrindən istifadədir. Bu sual şagirdlərin qarşısına çıxan ən çox suallardan biridir. Durğu işarələrinin əsas xüsusiyyəti mətn daxilində olan cümlələrdə, müəyyən ritmik- melodik xüsusiyyətləri bildirməkdir.

Mətn üzərində iş apararkən, mətn daxilində ədəbi dilin normalarına əməl edilməsi vacib mövzulardandır. Aşağı siniflərdə dilin normaları haqqında səthi məlumatlar şagirdlərə verilsə də, X sinif ana dili dərslərində ədəbi dilin normaları haqqında ətraflı məlumat öz əksini tapmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin üç norması vardır: fonetik norma, leksik norma, qrammatik norma.

“Fonetik norma sözlərin düzgün yazılış və düzgün tələffüz qaydalarını tələb edir, Leksik norma hər bir şəxsdən sözlün mənasına bələd olmağı, onu düzgün, yerində işlətməyi tələb edir. Qrammatik norma isə sözlər və cümlələr arasında əlaqələrin düzgün qurulmasını tələb edir”. (4, s. 49). X sinif ana dili dərslərində S. Dağlının “Bahar oğlu” əsərindən kiçik bir hissə verilmişdir. Bu mətn nümunəsi üzərində şagirdlər iş aparmalıdır. Dərslərdə şagirdlərdən mətnin dili üzərində iş aparılması istənilir:

“Mətnin dili üzərində iş aparın.

- 1) Müəllifin dili ilə obrazların dilini fərqləndirin.
- 2) Fonetik, leksik, qrammatik normaları pozulmuş cümlələri müəyyənləşdirib səhvləri düzəldin.
- 3) Ləhcəyə uyğunlaşdırılmış rus məşəli sözləri milli qarşılığı ilə əvəz edin”. (4, s. 61).

Mətn üzərində iş apararkən, mətdə inteqrativlik məsələsinə xüsusi önəm verilməlidir. Bəs inteqrativlik nədir? Azərbaycan dili fənnində inteqrativlikdən hansı səviyyədə istifadə olunur? Azərbaycan dili dərslərində inteqrativlik iki istiqamətdə olur:

- Fəndaxili inteqrasiya
- Fənlərarası inteqrasiya

Fəndaxili inteqrasiya dedikdə, Azərbaycan dili fənninin daxili bölmələri arasındakı daxili əlaqə nəzərdə tutulsa da, fənlərarası inteqrasiyada Azərbaycan dili fənni ilə müxtəlif fənlər arasındakı əlaqə nəzərdə tutulur. Fəndaxili əlaqələrə yetərinə rast gəlinir. Bura dilçiliyin müxtəlif bölmələri arasındakı əlaqələr aid edilir. Fənlərarası əlaqə daha çox mətn nümunələrində rast gəlinir. Azərbaycan dili ilə tarix, ədəbiyyat, coğrafiya, riyaziyyat və s. kimi fənlərin qarşılıqlı əlaqəsinə rast gəlinir. X sinif ana dili dərslərində verilən mətnlərdən “İldırım yolları” mətni tarixlə, ədəbiyyatla, “Bahar nəğmələri” mətni ədəbiyyatla, “Əsir ağacın hekayəti” mətni Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatla, “Xəzər dənizi” mətni biologiya, coğrafiya kimi fənlərlə sıx bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bektəşi S. Azərbaycan dili dərsləri. 11-ci sinif. Bakı, “Sərgü-Qərb”, 2018, 192s.
2. Əkbərov Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, “ADPU- nəşriyyatı”, 2016, 359 s.
3. Hacıyev T, Bektəşi S, Hüseynova Y. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslərin metodik vəsaiti. Bakı, “Sərgü-Qərb”, 2017, 212s.
4. Hacıyev T, Bektəşi S, Hüseynova Y. Azərbaycan dili 10-cu sinfi dərsləri. Bakı, “Sərgü-Qərb”, 2018, 208 s.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Təhsil”, 2007, 496s.

Açar sözlər: mətn, metod, üslub, norma, durğu işarəsi, inteqrasiya.

Keywords: text, method, style, norm, punctuation mark, integration.

Ключевые слова: текст, метод, стиль, норма, знак препинания, интеграция

Xülasə

Orta məktəbdə şagirdlərin ən çox qarşılarına çıxan mövzulardan biri mətn üzərində işlərin aparılmasıdır. Mətn üzərində işlər apararkən şagirdlər mətnin strukturu ilə tanış olurlar. Müxtəlif qrammatik qaydalar haqqında məlumatlar əldə edilir, eyni zamanda dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı bacarıqlarına yiyələnmiş olurlar. Mətn üzərində iş apararkən inteqrativlik prinsipinə əməl olunmasının əhəmiyyəti böyükdür. Bununla da şagirdlər istər fəndaxili əlaqələr, istərsə də müxtəlif fənlərə aid biliklər əldə etmiş olurlar.

Summary

One of the most common topics students face in high school is text work. While working on the text, students get acquainted with the structure of the text, learn about different grammatical rules, as well as listening, comprehension and speaking, reading and writing skills. It is important to follow the principle of integrativeness when working on the text. In this way, students gain knowledge related to both interdisciplinary and various subjects.

Резюме

Одна из наиболее частых тем, с которыми сталкиваются ученики в старших классах, это работа с текстом. Во время работы над текстом студенты знакомятся со структурой текста, изучают различные грамматические правила, а также навыки аудирования, понимания и разговорной речи, чтения и письма. При работе над текстом важно соблюдать принцип интерактивности. Таким образом студенты получают знания как по междисциплинарным, так и по различным предметам.

RƏYÇİ: E.Vəliyeva

Teymurova Aytən Şahin qızı¹

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantıhesenova.sekine98@gmail.com)